

Криза дитячого читання в контексті національного книговидавництва

*Ольга Литвиненко,
аспірант кафедри
бібліотекознавства
та фондознавства ХДАК*

Розглядається проблема кризи дитячого читання та чинники, які її спричинили. Аналізуються статистичні дані видання в Україні книг і брошур для дітей та юнацтва за період 1990 — 2008 років.

Роль книги й читання у формуванні інтелекту та духовності дитини неможливо переоцінити. З перших років життя маленька людина через книгу з картинками опановує світ, поняття добра і зла, суспільну свідомість. Надзвичайно важливим є її спілкування з книгою в дошкільному та шкільному віці. Але науковці з тривогою наголошують, що сучасна дитина з більшим задоволенням присвячує свій вільний час комп'ютерним розвагам, що негативно впливає на її соціалізацію та культурний рівень.

Проблему кризи читання, зокрема серед дітей та юнацтва, досліджували українські науковці: О. Біличенко, О. Коваль, У. Гнідець, О. Черних, Т. Манжула, О. Зінко, О. Фігура, Е. Огар та ін., російські: Л. Чернишева, І. Тихомирова, Т. Гаріфулліна, І. Антипова та ін. Слід зазначити, що, розглядаючи проблему кризи дитячого читання, більшість науковців пов'язують це явище з бурхливим розвитком комп'ютерних технологій, які відволікають увагу дитини від читання як такого, приваблюють з точки зору динамічності, інтерактивності та презентабельності.

Метою статті є аналіз сучасних тенденцій розвитку потоку видавничої продукції для дітей та юнацтва в Україні в контексті пошуку шляхів подолання кризи дитячого читання.

Серед факторів, які впливають на рівень читання дитини, можна виокремити такі:

- економічні (суттєве збіднення середнього класу населення, висока ціна видавничої продукції);
- техніко-технологічні (ступінь опанування дитиною новітніх інформаційно-комп'ютерних технологій, прискорені темпи формування так званого "мультимедійного покоління");
- соціокультурні (стан книговидавництва, книгорозповсюдження та бібліотечної справи; рівень освіченості та інформаційної культури дітей-читачів; розумне планування їхнього часу; сімейні традиції читання; виховання змалку любові до книги та читання).

Криза дитячого читання інтегрує в собі численні проблеми, які її утворюють. Першою та основною проблемою є високі темпи інформатизації та комп'ютеризації сучасного суспільства. Виникнення в дітей інформаційних перевантажень призводить до перевтоми та нервових зривів. Т. Манжула наголошує на "падінні показників підліткового читання і збільшенні часу, який вони проводять біля телевізора або комп'ютера" [17]. Означена тенденція тісно пов'язана з проблемою мультимедійної культури, яка полягає у відволіканні уваги дітей від здорового способу життя, зокрема читання, на згубну інформацію телевізійного простору та мережі Інтернет. Засоби масової інформації прищеплюють

дітям безкультурність, аморальність, зневажливе ставлення до ближнього ще змалку. Нецензурні вислови, які все частіше з'являються у вжитку серед дітей, не лише не припиняються, а й заохочуються відомими зірками шоу-бізнесу та мультиплікаційними героями (наприклад, мультфільму "Південний парк" каналу "MTV"), які й є генераторами такого висловлення власних думок. Наприклад, навіть у соціальній рекламі значну увагу приділяють не книзі та її вагомій ролі, а ставленню до життя. Таким чином, телевізійні канали йдуть шляхом найлегшого зацікавлення споживачів інформації.

Аналогічна ситуація склалася і в мережі Інтернет. Причому, відповідно до статистичних даних організації Internet Filter Software Review 2009, уперше дитина звертається до перегляду порнографії в одинадцять років, 90 % дітей від восьми до шістнадцяти років дивляться відповідне відео в онлайн-режимі, зазвичай нашоковуючись на нього під час пошуку в Інтернеті матеріалу для домашніх завдань. Окрім того, до назв небезпечних за своїм змістом мереж включено 26 імен улюблених дитячих героїв, що так чи інакше гарантує контакт дитини з подібною інформацією. За даними фахівців з обслуговування Інтернет-мереж, які скликали прес-конференцію 26 квітня 2009 року (транслявалася на "5 каналі"), 80 % усіх звернень дітей України до онлайн-простору припадає на сайти, які містять порнографічну інформацію. Значна увага на конференції приділялася проблемі невинного її розповсюдження та вільного доступу до неї неповнолітніх осіб.

Відсутність попиту на неелектронні джерела інформації в сьогоденні дітей відзначає й О. Біличенко: "характерно, що зараз, особливо молоді, яка володіє комп'ютерною грамотністю, не відчуває потреби в читанні, відбувається так звана "секундарна" (вторинна) неграмотність" [2, с. 11]. Т. Гаріфулліна зазначає, що "у нинішнього телевізійного та комп'ютерного покоління сприйняття тексту стає більш поверхневим, за характером "кліповим" або калейдоскопічним" [9]. Воно формується в дитини через миттєву та несподівану зміну образів у візуальних джерелах інформації.

Інша важлива проблема полягає в тому, що чим старшою стає дитина, тим менше часу вона приділяє читанню. З часом воно починає носити більш ділову форму, аніж вільну. Це прямо пов'язано із соціально-економічним фактором, оскільки з роками в дитини з'являються нові обов'язки, і часу на читання стає дедалі менше. Складні економічні умови в країні спрямовують думки та прагнення як батьків, так і їхніх дітей на те, щоб посісти гідне місце в суспільстві, а тому завдання, які сприяють цьому, виконуються ними з більшим завзяттям, аніж усі інші, наприклад, читання "для душі". Як свідчать соціологічні дослідження, "читання у структурі дозвілля перемістилося на 4—6 місце" [17]. Відповідно до цього Е. Огар [18] зазначає, що на сьогодні більшим попитом користуються видання для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, а старші школярі обмежуються читанням програмних творів. Старшокласники звикли до швидкого отримання інформації або з нетекстових джерел, або з видань, в яких було подано згорнену інформацію: довідники, хрестоматії, і все менше звертаються до першоджерел (означену проблему детальніше досліджує І. Тихомирова [21]).

О. Коваль [14; 15] зазначає, що вивчення рівня читання регулярно здійснюються в багатьох країнах (окрім України і деяких країн Африки), і, на жаль, засвідчують стійку тенденцію до зменшення чисельності читачів. Так, низькі статистичні показники рівня читання серед російських підлітків спонукали до запровадження в Росії Національної

програми підтримки читання, розрахованої до 2020 року. Варто зазначити, що Національні програми підтримки читання діють у Великій Британії, США, Німеччині, Канаді, Франції, скандинавських країнах, Південній Кореї, Австралії, Сінгапурі, а також у Польщі, Болгарії, країнах Балтії і, що особливо показово, в Росії, Китаї, Індії, Казахстані та деяких країнах Африки. В Україні запровадження Національної програми підтримки читання, а також створення Центру дослідження дитячої літератури та підтримки читання тільки планується. У. Гнідець [11] відзначає такі цілі створення Центру дослідження дитячої літератури та підтримки читання:

- популяризація української книжки для дітей та юнацтва;
- виділення своєрідних національних літературних явищ в історії української літератури для дітей та юнацтва;

- обґрунтування особливого місця української дитячої книжки в світовій критичній думці;
- забезпечення конкурентоспроможності української книжки;
- активізація процесу читання.

Криза дитячого читання поглиблюється і недостатнім виданням дитячих книг українськими видавництвами. Так, у 2006 році частка дитячих видань серед усіх інших становила 5 %, у 2007 — 7 %, у 2008 — 7 %; "частка аудіовидань у загальній масі книжкових продажів в Україні не перевищує 1 %" [19], мультимедійні видання та аудіовидання представлені на українському ринку передусім російськими розробниками. Тенденції спаду випуску книг для дітей та юнацтва в Україні в період з 1990 до 2008 рік проілюстровано в табл. 1 та на рис. 1—4. Матеріалом для аналізу статистичних відомостей стала інформація про випуск книг і брошур на території України, подана в наукових публікаціях співробітників Книжкової палати України [3—7; 13], а також дані на сайті установи [8].

Таблиця 1

Загальний випуск книг і брошур, у тому числі для дітей та юнацтва, в Україні за 1990 — 2008 роки

Рік видання	Загальний випуск			У тому числі видань для дітей та юнацтва				
	Кількість, друк. од.	Тираж, тис. пр.	Середній тираж одного видання, тис. пр.	Кількість, друк. од.	Тираж, тис. пр.	Середній тираж одного видання, тис. пр.	% від загальної кількості видань	% від загального тиражу видань
1990	7 046	170 476	24,19	393	58 770	149,54	5,58	34,47
1991	5 855	136 416	23,30	306	38 821	126,87	5,23	28,46
1992	4 410	128 471	29,13	312	31 204	100,01	7,07	24,29
1993	5 002	87 567	17,51	333	17 373	52,17	6,66	19,84
1994	4 752	52 161	10,98	172	5 701	33,15	3,62	10,93
1995	6 109	68 156	11,16	266	5 172	19,44	4,35	7,59
1996	6 074	51 777	8,52	299	3 183	10,65	4,92	6,15
1997	7 004	55 841	7,97	223	2 143	9,61	3,18	3,84
1998	7 065	44 150	6,25	251	1 857	7,40	3,55	4,21
1999	6 282	21 985	3,50	153	797	5,21	2,44	3,63
2000	7 749	43 563	5,62	198	1 543	7,79	2,56	3,54
2001	10 614	50 324	4,74	423	1 939	4,58	3,99	3,85
2002	12 444	47 863	3,85	592	2 498	4,22	4,76	5,22
2003	13 805	39 463	2,86	566	2 060	3,64	4,10	5,22
2004	14 790	52 805	3,57	724	3 871	5,35	4,90	7,33
2005	15 720	54 060	3,44	787	4 193	5,33	5,01	7,76
2006	15 867	54 210	3,42	786	3 526	4,49	4,95	6,50
2007	17 987	56 112	3,12	1 261	5 479	4,34	7,01	9,76
2008	24 040	58 158	2,42	1 699	6 435	3,79	7,07	11,06

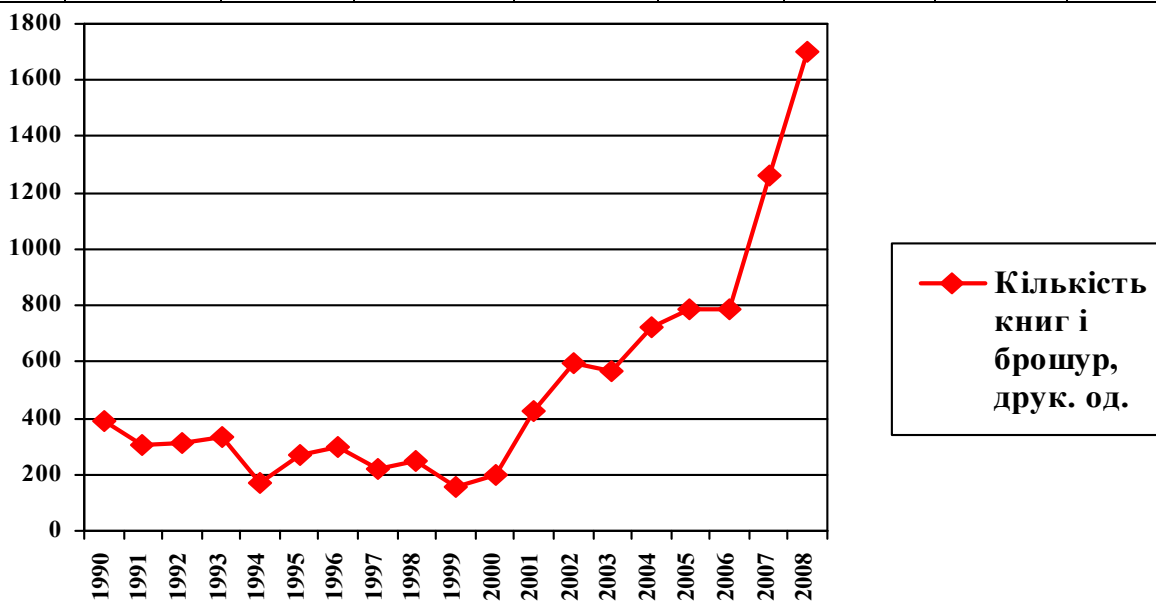

Рис. 1. Динаміка видання книг і брошур для дітей та юнацтва за 1990—2008 роки

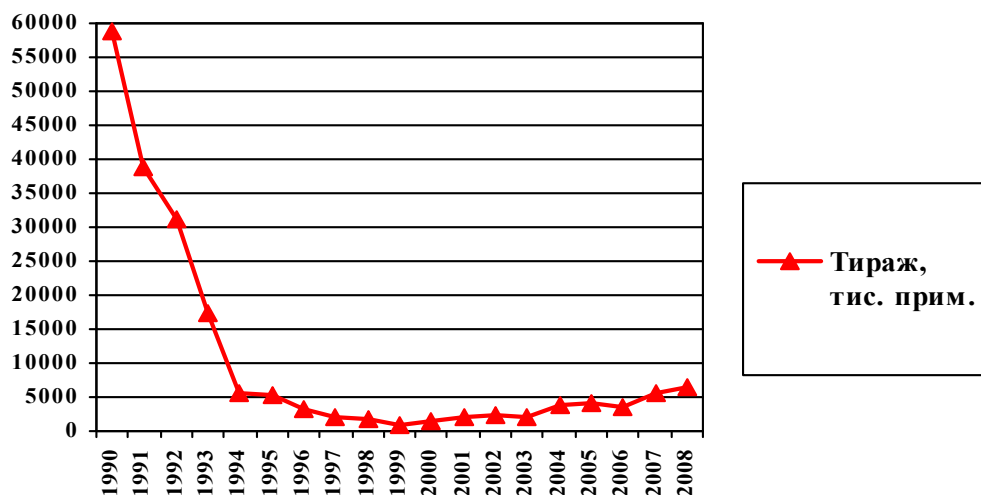

Рис. 2. Динаміка видання книг і брошур для дітей та юнацтва за 1990—2008 роки

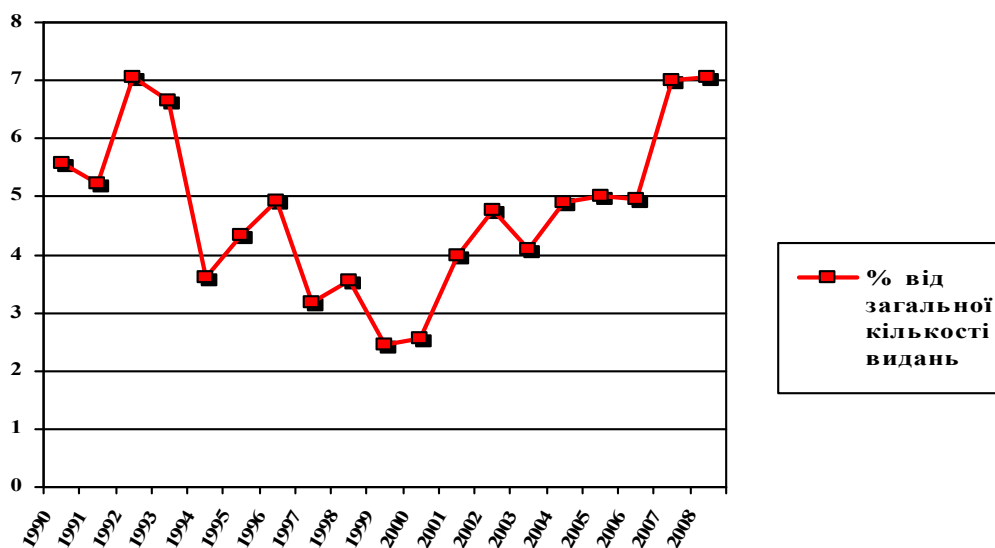

Рис. 3. Динаміка видання книг і брошур для дітей та юнацтва у відсотковому співвідношенні до загальної кількості видань за 1990—2008 роки

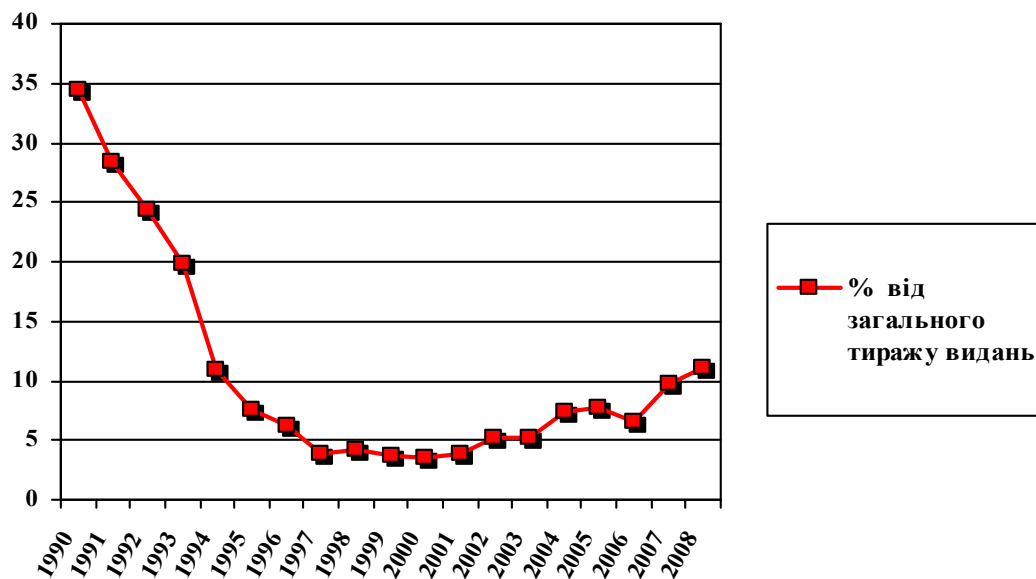

Рис. 4. Динаміка видання книг і брошур для дітей та юнацтва у відсотковому співвідношенні до загального тиражу видань за 1990—2008 роки

Результати аналізу даних випуску книг і брошур для дітей та юнацтва в Україні дають підстави зазначити, що за 1990—2008 роки найнижчою кількістю назв друкованої продукції була в 1999 році (153 друк. од.) та 1994 (172 друк. од.); найвищою — у 2008 році (1699 друк. од.) та 2007 (1261 друк. од.); найменший тираж у 1999 році (797 тис. пр.) та 2000 (1543 тис. пр.); найбільший — у 1990 році (58 770 тис. пр.) та 1991 (38 821 тис. пр.). Частка дитячих книг і брошур від загальної кількості видань найменшою була в 1999 році (2,44 %) та 2000 (2,56 %); найбільшою — 1992 році (7,07 %) та 2008 (7,07 %), а від загального тиражу у 2000 році (3,54 %) та 1999 (3,63 %); найвищою — у 1990 році (34,47 %) та 1991 (28,46 %). Дані свідчать про певне зростання обсягів ви-

дання дитячих книг за останні два роки, однак порівняно з 1990 роком, кількість примірників тиражу у 2008 скоротилася у дев'ять разів. Національна програма підтримки читання (звісно, після її затвердження) має сприяти наближенню України до показників дитячого книговидавання 1990 — 1991 років.

Аналіз прайс-листів дитячих видавництв України "Веселка", "Талант", "Пегас", "Манго-book", "Промінь", "Смайл" дає змогу визначити середню відпускну ціну книг та брошур відповідно до середньої кількості сторінок, що проілюстровано в табл. 2.

Таблиця 2

Середня ціна книг і брошур дитячих видавництв України

Видавництво	Середня кількість сторінок у брошурах	Середня ціна брошур, грн.	Середня кількість сторінок у книгах	Середня ціна книг, грн.
Веселка	25,3	2,6	226	14,7
Талант	17,6	9,8	97,6	17
Пегас	12,1	3,1	99,5	23,6
Манго-book	25	4,8	50	2
Промінь	-	-	103,7	17,7
Смайл	-	-	50	4

Дослідження видавничого асортименту провідних дитячих та тих, в асортименті яких значна частина видань для дітей, видавництв на їхніх сайтах ("Ранок" <http://www.ranok.com.ua>, "А-БА-БА-ГА-ЛІА-МА-ГА" <http://www.ababahalamaha.com.ua>, "Аверс" <http://www.aversbooks.com.ua>, "Навчальна книга — Богдан" <http://www.bohdan-books.com>, "Махаон Україна" <http://www.machaon.kiev.ua>) свідчить про практичну відсутність на вітчизняному ринку аудіальних та мультимедійних видань.

Українські видавці мають впливати на формування потреби дитини в якісній національній книжковій продукції, замовляючи письменникам твори високої художньої та освітньої цінності. Ефективними є також розроблення та реалізація Національної програми підтримки дитячого книговидавання, яка забезпечить державне замовлення на створення та виробництво високоякісної розвиваючої дитячої книги як у друкованому, так і мультимедійному форматах.

Заслугує на увагу зарубіжний досвід щодо виконання національних і міжнародних програм підтримки читання, серед яких — програми Європарламенту "Впиймани на читанні", Євросоюзу "Євросоюз читає", Великої Британії "BOOKSTART" та "BOOKHEADS", Голландії "Дні читання вголос", Німеччини "Striching Lezen".

Усі члени Європарламенту взяли участь у фотосесії з назвою "Впиймани на читанні". Головним лозунгом програми "Євросоюз читає" став "Reading is FUNdamental", що свідчить не лише про користь від читання (fundamental), а й радість від нього (FUN); програма мала на меті відновлення іміджу читання та поліпшення матеріального становища сучасних авторів. Відповідно до британської програми "BOOKSTART", матері при народженні малюка вручається пакет книжок, програма "BOOKHEADS" надає дітям можливість стати членами журі й обирати найкращу книгу року, а також найкращого письменника та ілюстратора. У голландській програмі "Дні читання вголос" маленьким дітям читають уголос як родичі¹, так і відомі люди і, що є досить доречним — їхні однолітки, які вже навчилися читати. Програма "Striching Lezen" у Німеччині сприяє створенню привабливої атмосфери для читання завдяки відведенню вуличних місць для читання, обов'язковими компонентами яких є крісло, полиця з книгами та спеціальне освітлення. Заслужують на увагу також такі акції Центру книги Бібліотеки Конгресу США, як "Книги змінюють життя",

"Сформуй своє майбутнє — читай", "Читай усе життя", "Читачі — завжди лідери".

Зважаючи на проблеми кризи дитячого читання, розроблена Національна програма підтримки читання має сприяти наповненню ринку якісними книжковими, аудіальними та мультимедійними виданнями, які змогли б прищеплювати дітям любов до читання. Передусім цю проблему можна вирішити, залучивши українські видавництва до розроблення та виробництва таких мультимедійних видань, які б посилювали в дітей бажання читати друковану книжку. Перспективним може стати проект підтримки читання "Книжка та мультимедіа", який передбачатиме залучення дитини до книжкової комунікації через застосування в комп'ютерних програмах візуальних, аудіальних та мультиплікаційних фрагментів [22]. Наприклад, щоб переглянути новий фрагмент мультфільму, дитина має вголос прочитати текст, який супроводжує візуальне зображення. Після того, як програма зафіксує виконану дію, вона зможе перейти до наступного мультимедійного фрагмента.

Цей проект може стати дієвим засобом залучення дітей до читання, оскільки мультимедійні видання (МВ) для них, де акумулюються текстові, графічні, мультиплікаційні та відеодані, користуються дедалі більшим попитом. Така тенденція пояснюється тим, що малі надзвичайно легко зацікавити ігровими формами подання інформації. Комунікаційний процес між ним та МВ зумовлюється повним поринанням дитини в певну ігрову ситуацію завдяки емоційно-образному викладу матеріалу.

Однією з якісних особливостей МВ є інтерактивність, що базується на діяльній взаємодії користувача з героєм комп'ютерної програми, зокрема гри, що передбачає отождолення дитини з головним героєм; виокремлення позитивних та негативних персонажів з метою майбутнього наслідування хороших вчинків та розвитку позитивних рис характеру; розуміння вагомості виконання персонажем тієї чи іншої дії для мотивації подальшого контактування з ним. Означена інтерактивна властивість МВ може сприяти розвитку творчого та логічного мислення, образного сприйняття навколишнього світу; опанування навичок читання, лічби, усного (вимови) та письмового (правопису) спілкування. При цьому необхідно використовувати паузи в навчальному процесі. Слід зазначити, що нині, у зв'язку зі значним збільшенням кількості МВ, питання щодо їхнього змістового наповнення та комунікаційних можливостей стає дедалі актуальнішим. Позитивну навчальну динаміку МВ потрібно підтримувати ефективним моніторингом тематико-типологічної та жанрової структури потоку цього виду видань.

¹ Доречно зазначити, що цей досвід перейняло одне з провідних дитячих видавництв "Ранок" (Харків), зробивши підзаголовок "для читання дорослими дітям" традиційним у багатьох виданнях для найменших читачів.

На основі аналізу результатів досліджень кризи дитячого читання українськими та російськими дослідниками [1; 10; 17; 20; 23], можна виділити декілька шляхів подолання означеної проблеми. Передусім, необхідно створити сприятливі умови для залучення дитини до читання вдома. У них необхідно передбачити: відродження традицій сімейного читання; формування домашніх бібліотек, до яких мають входити не лише диски з фільмами та іграми, а й привабливо оформлені та цікаві книги для дітей; виховання читацької культури не лише в дітей, а й у їхніх батьків, які могли б щоденно подавати приклад читання, а також прищеплювати дітям любов до книг правильними порадами та формуванням змістовного дозвілля. Варто пам'ятати: якщо час, вільний від школи, домашніх завдань, секцій тощо, дитина присвячує комп'ютерним іграм, на читання часу практично не залишається. До того ж переорієнтувати її з електронного дозвілля на книжкове буде вкрай складно, оскільки читання в будь-якому разі залишається працею, а комп'ютерна гра — розвагою. Тому нагальним стає питання про розроблення науково обгрунтованого навчального плану для дітей та підлітків від п'яти до сімнадцяти років із урахуванням часових та психологічних можливостей сприйняття ними обсягів інформації, який передбачатиме нормоване розподілення ними часу на класне, позакласне читання та роботу з комп'ютером з метою гармонійного виховання особистості.

Другий напрям щодо відновлення в суспільстві позитивного іміджу дитячого читання, його колишньої привабливості передбачає: суттєве збільшення в ЗМІ уваги до дитячої книги та престижності читання, створення телевізійних дитячих передач, художніх та документальних фільмів, мультфільмів на підтримку читання, участь у пропаганді читання авторитетних для дітей героїв (наприклад, мультиплікаційних), акторів, співаків; формування позитивного образу дитини як читача безпосередньо в дитячих книгах та всіляка реклама дозвілля з книгою; прищеплення любові до читання дітям у дошкільних закладах, школах, шкільних та дитячих бібліотеках завдяки уведенню в школах годин позакласного читання; проведення в дитячих та шкільних бібліотеках ігор, вікторин, конкурсів на підтримку читання; запровадження роз'яснювальних бесід щодо ролі та значення читання, акцентування уваги на позитивних аспектах читання, пояснення негативного впливу надмірного захоплення комп'ютерними іграми та наслідків від зловживання ними [12].

Надзвичайно важливим є проведення системної державної політики підтримки дитячого читання в Україні, важливими напрямками якої мають бути: розроблення та реалізація довготривалої Національної програми підтримки читання, до якої мають бути залучені автори, видавці, бібліотекарі, педагоги, дослідники; цільове фінансування програм видання якісної дитячої літератури, комплектування дитячих і шкільних бібліотек міської та сільської місцевості; щорічне державне замовлення на дитячі книги для українських видавництв різної форми власності; проведення соціологічних досліджень щодо стану та пріоритетів читання дітей і різноманітних заходів з його підтримки, вивчення тенденцій розвитку української та зарубіжної дитячої літератури в усіх аспектах: літературознавчому, соціологічному, культурологічному, психологічному та педагогічному; посилення уваги вітчизняних письменників до необхідності створення якісних дитячих книг; розширення літературних премій в Україні, наприклад, за найкращу дитячу книгу року [16].

Усі ці завдання мають спрямовуватися на пробудження в дитини інтересу до читання, на подолання так званого "феномену ненависного читання", зміну зовнішньої установки "потрібно читати" на внутрішню "хочу читати".

Перспективними напрямками подальших досліджень є: вивчення зарубіжного досвіду з підтримки і пропаганди дитячого читання, використання цього досвіду в Україні; аналіз вітчизняного ринку мультимедійних дитячих видань,

пошук можливостей розширення їхнього асортименту, створення якісної мультимедійної продукції для підтримки читання в Україні; дослідження тенденцій розвитку офлайн-вих і онлайн-вих мультимедійних ресурсів з метою підтримки необхідного балансу функціонування в інформаційному просторі країни мультимедійних та друкованих дитячих видань.

Список використаної літератури

1. Антипова И. А. Образ читающего ребенка в русской литературе XX века [Электронный ресурс] / И. А. Антипова. — Режим доступа: http://schoollibrary.ioso.ru/index.php?news_id=241. — Загл. с экрана.
2. Біличенко О. Л. Виховна роль книги в процесі формування інформаційної культури особистості / О. Л. Біличенко // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. пр. — Х., 2000. — Вип. 2. — С. 8—11.
3. Бурдонос Л. Еволюція і сучасний стан видання літератури для дітей та юнацтва в Україні періоду незалежності / Людмила Бурдонос // Вісн. Кн. палати. — 1999. — № 12. — С. 20—23.
4. Буряк С. 2007-й: аналіз і прогноз українського книговидавництва / Світлана Буряк // Вісн. Кн. палати. — 2007. — № 12. — С. 9—12.
5. Буряк С. Аналіз і прогноз українського книговидавництва в 2006 році / Світлана Буряк // Вісн. Кн. палати. — 2006. — № 12. — С. 9—12.
6. Буряк С. Аналіз і прогноз українського книжкового ринку в 2005 році / Світлана Буряк // Вісн. Кн. палати. — 2005. — № 12. — С. 7—14.
7. Буряк С. Книговидавництва — 2008: аналіз і прогноз випуску книжкової продукції / Світлана Буряк // Вісн. Кн. палати. — 2008. — № 12. — С. 4—8.
8. Випуск видавничої продукції в Україні в 2008 році [Електронний ресурс] / Кн. палата України. — Режим доступу : <http://www.ukrbook.net>. — Назва з екрану.
9. Гарифуллина Т. Р. Проблемы детского чтения [Электронный ресурс] / Т. Р. Гарифуллина. — Режим доступа : <http://www.7ya.ru>. — Загл. с экрана.
10. Гарифуллина Т. Р. Проблемы детского чтения. Помощники в выборе книг для детского чтения [Электронный ресурс] / Т. Р. Гарифуллина. — Режим доступа : <http://www.7ya.ru>. — Загл. с экрана.
11. Гнідець У. С. Всеукраїнський центр дослідження дитячої літератури та підтримки читання [Електронний ресурс] / У. С. Гнідець. — Режим доступу : <http://hndets.at.ua>. — Назва з екрану.
12. Гнідець У. С. Дитина — читає, Україна — процвітає! [Електронний ресурс] / У. С. Гнідець. — Режим доступу : <http://www.hndets.at.ua>. — Назва з екрану.
13. Дем'янова Л. Статистичний огляд випуску книжкових видань для дітей в Україні / Лідія Дем'янова // Вісн. Кн. палати. — 2004. — № 12. — С. 3—9.
14. Коваль О. Той, хто змалку звикне читати, буде робити це впродовж життя [Електронний ресурс] / О. Коваль // — Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua>. — Назва з екрану.
15. Коваль О. Читати зараз [Електронний ресурс] / О. Коваль // Дзеркало тижня. — № 12. — 2009. — Режим доступу : <http://www.dt.ua>. — Назва з екрану.
16. Коваль О. Що стосується книжки й читання, ми ніби й досі живемо в СРСР [Електронний ресурс] / О. Коваль // Режим доступу : <http://uaabooks.info>. — Назва з екрану.
17. Манжула Т. Дитяча бібліотека як соціальний інститут підтримки і розвитку інтересу дітей до читання [Електронний ресурс] / Т. Манжула. — Режим доступу : <http://www.chl.kiev.ua/UKR>. — Назва з екрану.
18. Огар Е. "Дорослі" проблеми дитячої книги, або Чому діти не читають [Електронний ресурс] / Е. Огар. — Режим доступу : <http://chyta.com.ua>. — Назва з екрану.
19. Снурникова Ю. М. "Чтение ушами": аудиокнига как феномен современной социокommunikативной среды / Ю. М. Снурникова // Соціальні комунікації в стратегіях формування суспільства знань : матеріали Міжнар. наук. конф., 26—27 лютого 2009 р. (м. Харків). У 2 ч. Ч. 1. / Харків. держ. акад. культури, Акад. мистецтв України, Ін-т культурології. — Х., 2009. — С. 211—213.
20. Тихомирова И. И. Мотивация чтения: стимулы, мотивы, потребности [Электронный ресурс] / И. И. Тихомирова. — Режим доступа : <http://schoollibrary.ioso.ru>. — Загл. с экрана.
21. Тихомирова И. И. Читают ли наши читатели? [Электронный ресурс] / И. И. Тихомирова. — Режим доступа : <http://schoollibrary.ioso.ru>. — Загл. с экрана.
22. Черних О. Соціологія читання в контексті комунікативних процесів / О. Черних // Рід. шк. — 2004. — № 11. — С. 43—45.
23. Чернышева Л. В. Кризис детского чтения — общемировая тенденция [Электронный ресурс] / Л. В. Чернышева. — Режим доступа : <http://www.den-za-dnem.ru>. — Загл. с экрана.